ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب ـ مهدیه لواف، مهدی مهریزی،
سیدمحمدباقر حجتی، سید محمدعلی ایازی
علمی- پژوهشی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال هفدهم، شماره ٦٨ «ویژه قرآن و حدیث»، پاییز ۱۳۹۹، ص ۱۰۰-۱۲۳

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب

مهدیه لواف*
مهدی مهریزی**
سیدمحمدباقر حجتی***
سید محمدعلی ایازی***

چکیده: در پژوهش حاضر، پس از بررسی انواع مکتوبات حدیثی پیش از کامل الزیارات که می‌توانسته‌اند منبع این کتاب باشند و دسته‌بندی این تألیفات در پنج گروه، به معرفی تک تک این آثار از مؤلفانی پرداختیم که نام ایشان در کامل الزیارات به دفعات در اسناد روایات ذکر شده است. در ادامه با روشی که در روش پژوهش به تفصیل ذکر شده، با توجه به تعدد نقل از یک

*. دانشجوی دکتری رشتهٔ علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران mh.lavaf.1394@gmail.com
**. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول) Toosi217@gmail.com
***. استاد علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
****. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکدهٔ حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران ayazi1333@gmail.com

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

طریق واحد که به ناقل کتاب مورد بررسی می‌رسید، به این نتیجه رسیدیم که کدام آثار جزو منابع مکتوب کامل الزیارات یا منابع مکتوب یکی از منابع آن (منبع غیرمستقیم) به شمار می‌آیند. در نهایت به این نتیجه رسیدیم که در تألیف کامل الزیارات، از مجموع ۸۴۳ روایت، حدود ۷۶۹ روایت، از منابع مکتوب ابن قولویه، یعنی حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع روایی نقل شده است؛ یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت، معادل حدود یک هشتم اثر، با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین کتاب کامل الزیارات عمدتاً مبتنی بر آثار مکتوب پیش از خودش است.
کلیدواژه‌ها: کامل الزیارات (کتاب)؛ منابع کهن حدیثی؛ حدیث شیعه – قرن چهارم؛ پژوهش‌های حدیثی.

بیان مسئله

امروز یکی از دغدغه‌های پژوهشگران حوزه تاریخ حدیث، این است که ابتنای آثار متأخر را بر منابع مکتوب متقدم به اثبات برسانند، زیرا با اثبات چنین مسئله‌ای مکتوبات روایی موجود، اعتبار قابل توجّهی خواهند یافت.

در این مجال، سعی بر آن است که منابع کتاب کامل الزیارات، نگاشته شده در قرن چهارم را کشف کنیم تا بتوانیم ابتنای این اثر را بر منابع مکتوب پیشین به اثبات برسانیم؛ تا در نهایت امر، میزان اعتبار این کتاب را در حدّ اثری که مبتنی بر نقل مکتوب است و از آسیب‌های نقل شفاهی تا حد زیادی مصون مانده است، بالا ببریم.

روش پژوهش در باب کشف منابع مکتوب

در این پژوهش ابتدا با جستجو در فهارس، مؤلفانی که نام آن‌ها در اسناد کامل الزیارات بیش از پنج مرتبه آمده بود، شناسایی شد. سپس اسناد روایات هر مؤلف از متن کامل الزیارات استخراج شد. در ادامه، در چهار گام ابتنای کامل الزیارات

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

بر کتاب مزبور بررسی شد؛ گام اول: اثبات اثر برای مؤلف با کمک کتب فهارس، گام دوم: بررسی طرقی که فهارس برای کتاب مؤلف بیان کرده‌اند، یعنی کتاب این مؤلف توسط چه شخص یا اشخاصی نقل شده است، گام سوم: طرق ابن قولویه به مؤلف یعنی آنکه ابن قولویه روایات این نویسنده را از طریق چه شخصی بیان داشته است. سرانجام در گام آخر، تطبیق طرق فهارس با طرق ابن قولویه و در صورت همخوانی هر دو طریق، ابتنای کامل الزیارات بر آن اثر را اثبات کردیم. برای رعایت عدم تطویل، در مقاله حاضر تنها کتبی را آورده‌ایم که در نهایت، ابتنای کامل الزیارات بر آنها به اثبات رسیده است. از آثار دیگری که پس از بررسی‌ها مشخص شد از منابع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده‌اند و در کتابهای اساتید ابن قولویه - که منابع اصلی اثر وی هستند - مورد استفاده قرار گرفته‌اند نیز، در این اثر به صورت اجمال و بدون بیان مطوّل و روشمند، تنها نام برده شده است. باشد که مورد استفادهٔ دیگر پژوهش‌ها در این حوزه قرار بگیرند.

پیشینه پژوهش

در زمینه ابتناء آثار کهن روایی بر منابع مکتوب پیشینیان در روایات اهل سنت، محمد مصطفی اعظمی در آثارش[1] ثابت کرده که مجامیع متقدم حدیث، بیشتر مطالب خود را از نوشته‌های پیشین برگرفته و غالباً اسناد روایات، نشانگر طریق

۱. اعظمی، محمد مصطفی، دراسات فی الحدیث النبوی، ص ۵۸۷_۵۹٤ و نیز ص ۳۸۲_۳۸۵؛ به این یک نمونه توجه کنید: صحیح بخاری: ح ٤، ص ۱۱۲_۱۱۳ روایتی از عمرو نقل می‌کند که وی از محمد ابن جعفر با تعبیر رایج "حدثنا" روایت می‌کند که به طور مرسوم به معنای روایت شفاهی است. یک کلمه در روایت افتاده است. بخاری از عمرو توضیحی را می آورد و آن اینکه کلمه یادشده، در نسخه او از کتاب محمد ابن جعفر افتاده بود.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

دستیابی مؤلفان آثار بعدی به کتابهای پیشین و نه سند نقل شفاهی نقلها است. مدرسی طباطبایی نیز در «میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست» شواهد فراوان و مشابه آن را در کتاب‌های شیعه ارائه کرده است[1] وی تنها آثاری را ذکر کرده که تعداد قابل توجهی از روایاتش ضمن آثار بعد موجود است، تا بتواند ادعا کند که اثر یاد شده دست کم تا حدودی باقی مانده است. (مدرسی طباطبایی، میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست، ص۱۶) ایشان در این اثر، بارها و به دفعات متعدد، نام کتاب کامل الزیارات را به عنوان کتابی که تعدادی از روایات یک اثر مکتوب دیگر را در خود جای داده، آورده است. مهروش نیز در پژوهشی که درصدد بازسازی کتاب سعد بن عبدالله اشعری از خلال کامل الزیارات و چند اثر دیگر بوده است، به اثبات رسانده که کامل الزیارات از کتاب سعد بهره بسیاری برده است. کتاب یا پژوهش دیگری که دقیقاً به دنبال اثبات ابتنای یک اثر متقدم بر منابع مکتوب ماقبلش باشد، یافت نشد.

۱. انواع مکتوبات حدیثی تا قبل از کامل الزیارات

مسئله دیگری که در اینجا باید بدان توجه کرد، انواع گونه‌های مکتوبات تا قبل از کامل الزیارات است که می‌توانسته منبع آن اثر بوده باشد. از بین همه گونه‌ها، ما چهار گونهٔ روایی را مورد بررسی قرار دادیم که بدین شرح‌اند:

---

۲. به نقل از میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخست: چند مورد تنها از باب نمونه: رساله ابی غالب: ص۱۲۹_۱۳۳ و نیز بنگرید ۱۵۳_۱۵۴، معانی: ۱۴۹_۱۵۰، من لایحضر: ص۷۲ح۳، امالی طوسی، (چ نجف، ۱۹۶۸): ص۲۰۷ح۲، کافی ص۵۲ح۱. در مواردی مؤلفان یاد آور می‌شدند که متن روایتی که به صورت شفاهی نقل شد، در کتاب راوی اصلی نیست. این مسئله موجب تردید در اعتبار آن نقل شفاهی می‌شد. بنگرید: تهذیب طوسی: ۱۶۹ح۴.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

الف. اصول و مصنفات: غالب نویسندگان شیعه در اوایل قرن چهارم، مانند شیخ کلینی، برای نوشتن کتاب‌های خود از مصنفات استفاده می‌کردند. در این زمان، استفاده از اصول متروک شده، زیرا اصول به عقیده برخی تاریخ‌پژوهان حدیثی، به عنوان پیش‌نویس‌هایی بوده که بعدها توسط خود آن فرد ساماندهی می‌شده و ترتیب موضوعی می‌یافته و یا توسط نسل بعد از او ترتیب موضوعی داده می‌شد و به کتاب یا تصنیف تبدیل می‌شده است. پس مصنفات، کتاب‌های کوچکی هستند که از روی اصول نوشته شده و ترتیب و گاهی عنوان دارند.

ب. کتب نوادر: روایات نوادر، احادیث غیر مشهوری‌اند که از شهرت برخوردار نبودند، اما در کتابی از کتب معتبر حدیثی آمده بودند. به طریقهٔ قدما، کتاب معتبر بود نه یک حدیث. این روایات «نوادر» نام می‌گرفتند و برخی تصمیم می‌گرفتند این نوع احادیث را در یک مجموعه جمع کنند و نام کتاب را «کتاب النوادر» بگذارند. این آثار به لحاظ حجم و تبویب و کثرت روایات، شبیه جوامع بوده‌اند.

ج. جوامع حدیثی: سومین گونهٔ تألیفات حدیثی نیز قبل از ابن قولویه وجود داشته است. برخی تصمیم گرفته بودند مشهورات و غیر مشهورات را در یک مجموعه گرد آورند. کلینی در کافی چنین کرده و این کار قبل از کلینی هم صورت گرفته بوده است.

د. کتب مزار: مزار، دسته‌ای از تألیفات روایی هستند که احادیثی با موضوعات مربوط به زیارت، از جمله آداب و فضیلت و ثواب زیارت قبور پیامبر و خاندانش یا یکی از ایشان (به طور خاصّ) را در خود جای داده است. به ادعای محققان، نگارش این گونه از تألیفات روایی به شیعیان اختصاص دارد و کامل الزیارات، قدیمی‌ترین کتابِ باقی مانده از این گونه روایی است.

استفاده از کتب بالا به این معنا نیست که ممکن است ابن قولویه، از بعضی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

نوشته‌های ریز و پراکنده استفاده نکرده باشد؛ بلکه امکان دارد برخی از کتاب‌های کم حجم و کوچک نیز مورد استفادهٔ ابن قولویه قرار گرفته باشد.

۲. ابتناء کامل الزیارات بر اصول و مصنفات

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد کامل الزیارات آمده است، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم کامل الزیارات نبوده است. البته برخی از این اصول، در زمرهٔ منابع اساتید ابن قولویه بوده‌اند و به نوعی منبع غیرمستقیم وی به شمار می‌روند، اما بررسی منابع غیرمستقیم کامل الزیارات از موضوع این مقاله خارج است؛ بدین روی تنها به ذکر نام این کتب بسنده می‌شود.

- کتاب البَطَل، تألیف عبدالله بن قاسم بن حارث حضرمی معروف به بطل، این کتاب منبع کتاب ابن ابی الخطاب بوده است.[۱]

- اصل / کتاب ابان الاحمر، تألیف ابوعبدالله اَبان بن عثمان احمر، از منابع مکتوب المزار سعد بن عبدالله اشعری بوده است.[۲]

---

۱. از ده روایتی که سند آن به عبدالله بن قاسم می‌رسد، هفت روایت با سند کاملا یکسان و از طریق محمد بن الحسین نقل شده است که به اذعان صاحبان فهارس، ناقل کتاب عبدالله بوده است. این امر می‌تواند تا حدودی مؤید این مطلب باشد که محمد بن جعفر رزاز که شیخ ابن قولویه است، از طریق دایی‌اش ابن ابی الخطاب به مکتوبه‌ای دسترسی داشته که به احتمال زیاد، بخشی یا نسخه‌ای از کتاب عبدالله بن قاسم یا بطل بوده است. ر.ک: طوسی، فهرست، ص ۳۰٤؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲٦.

۲. از ۱۸ روایتی که در کامل الزیارات از ابان نقل شده، پنج روایت با یک سند، از طریق حسن بن علی الوشاء ناقل اصل ابان به ما رسیده و الباقی روایات با ۱۱ سند نقل شده‌اند. به احتمال زیاد، کتاب ابان از طریق حسن بن الوشاء جزو منابع مکتوب اثر سعد بن عبدالله اشعری بوده است. ر.ک: اختیار معرفه الرجال، کشی، محمد ابن علی، موسسه آل البیت، ج ۲، ص ۳۰۰، نجاشی، رجال، ص ۳۹؛ طوسی، فهرست، ص ٤٦.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

- کتاب احمد احْمسی، تألیف ابوعلی احمد بن عائذ بن حبیب کوفی از موالی قبیله احمس. این مکتوبه نیز از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است.[1]

- کتاب خیبری طحّان، تألیف ابوسعید خیبری بن علی. کتاب خبیری از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.[2]

- کتاب / اصل حَکَم الاعْمی، تألیف ابومحمد حکم بن مسکین که از منابع مکتوب النوادر محمد بن حسین بن ابی الخطاب است.[3]

۳. از هفت روایت آمده در کامل پنج روایت سند یکسانی دارد و از طریق حسن ابن علی الوشاء نقل شده است که این راوی به اذعان صاحبان فهارس ناقل آثار احمد می باشد. این مکتوبه از طریق احمد بن عیسی از منابع مکتوب المزار سعد بوده است. ر.ک نجاشی: ۹۹.

٤. از مجموع نُه روایتی که از خبیری در کامل الزیارات آمده است، شش روایت با سند یکسان و از طریق محمد بن اسماعیل بزیع که ناقل کتاب خیبری می باشد نقل شده و نشان می دهد از منابع مکتوب النوادر ابن ابی الخطاب بوده است. ر.ک: فهرست طوسی: ۱۹۳خویی، معجم الرجال، ج۸، ص ۵۸۳. رجال ابن غضائری: ٥٦، نجاشی، ص ١٥٤.

٥. چهار روایت از مجموع پنج روایت با سند واحد و از طریق محمد بن جعفر و محمدبن حسین از حکم نقل شده است و نتیجه می گیریم که محمد بن حسین به کتاب حکم دسترسی داشته است. هر چند که عده ای از رجالیان نقل مستقیم محمد بن حسین از حکم را نمی پذیرند، ولی رجالیانی چون ابوغالب زراری نقل ابن ابی الخطاب از حکم را پذیرفته اند. ر.ک: ، زراری، رساله ابی غالب، ص ۱۸۲ طوسی، فهرست، ص ١٦٠، نجاشی: ١٣٦.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

۳. ابتناء کامل الزیارات بر کتب النوادر

دسته دوم از تألیفات، کتب «النوادر» هستند که از نظر تبویب، شبیه به جوامع بوده‌اند و بنابر شواهد، بابی نیز با عنوان زیارات یا چیزی مانند آن داشته‌اند. یک اثر که منبع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده است، در زیر می‌آید و منابع مستقیم، به تفصیل در ادامه بررسی خواهد شد.

- النوادر تألیف ابوجعفر، احمد بن محمد بن عیسی اشعری.[۱] این اثر از منابع اصلی کتاب سعد بن عبدالله بوده و نیز ممکن است از طریق شخص دیگری به دست محمد بن حسن صفار رسیده باشد.[۲]

منابع مستقیم کتاب

منابع مستقیم بدین شرح‌اند:

۳-۱. النوادر(ابن ابی الخطاب)

مؤلف: محمد بن حسین بن ابی‌الخطاب زَیّات همدانی کوفی معروف به اِبْن اَبی‌الْخَطّاب (د ۲۶۲ق). (طوسی، الفهرست، ص۱۸۳؛ نجاشی، رجال، ص۲۳۶)

اثبات اثر: نجاشی و طوسی آثاری را به وی نسبت داده‌اند که هیچ کدام در موضوع مزار یا کتاب جامع روایی نیستند، ولی برای وی کتاب النوادر را برشمرده‌اند. (نجاشی، رجال، ص۲۳۶؛ طوسی، الفهرست، ص ۴۰۰)

---

۱. ر.ک: نجاشی، رجال، ص۳۳۸؛ طوسی، رجال، ص۳۹۷ و۴۰۹، طوسی، الفهرست، ص۲۵.

۲. نجاشی سه طریق برای کتاب النوادر احمد بن عیسی برشمرده است: یکی از طریق سعد بن عبدالله و دیگری از طریق محمد بن یعقوب کلینی و طریق سوم از طریق احمد بن ادریس می‌باشد. گویا کتاب وی بابی با عنوان کتاب الزیارات یا چیزی شبیه آن داشته است که البته از منابع بی‌واسطه کامل الزیارات نبوده است. نجاشی: ۳۳۸.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

طرق فهارس به اثر: طوسی و نجاشی هر دو از طریق محمد بن حسن صفار به کتاب ابن ابی الخطاب دسترسی داشته‌اند. (نجاشی، رجال، ص۲۳٦؛ طوسی، الفهرست، ص٤۰۰) به اذعان خویی، بیشتر روایات منقول از محمد بن الحسین از طریق محمد بن جعفر خواهرزاده وی صورت گرفته است. (خویی، معجم رجال الحدیث، ج١٦، ص ١٨٤)

مهمترین طرق ابن قولویه به مجموع ١٨٤ روایت از محمد بن حسین بن ابی الخطاب در کامل الزیارات، از چند طریق است: طریق محمد بن جعفر رزاز با ١١٧ روایت، پدر ابن قولویه (و جماعتی) از سعد با ٣٣ روایت، پدرش از محمد بن یحیی عطار با ١٢ روایت و محمد بن یعقوب کلینی از محمد بن یحیی عطار با ٥ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: احادیثی که محمدبن حسین در سلسله اسناد آن قرار دارد، نشان می‌دهد که نه تنها قطعاً کتاب وی از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده است، بلکه از منابع چندی از آثار اساتید وی، مثل کتاب سعد با ٣٧ روایت و کتاب محمد بن یحیی العطار با ١٨ روایت نیز بوده است. در این میان طریق نقل محمد بن جعفر از دایی‌اش محمد بن حسین با ١١٧ روایت، نشان می‌دهد کتاب ایشان از طریق محمد بن جعفر - که از مشایخ ابن قولویه می‌باشد - در اختیار ابن قولویه قرار داشته است. سهم بزرگی از روایات کتاب کامل الزیارات، به روایات کتاب النوادر محمد بن حسین الخطاب تعلق گرفته است.

٣-٢. النوادر (محمد بن یحیی العطار)

مؤلف: ابوجعفر محمد بن یحیی العطار قمی، از بزرگان قم در زمان خویش و استاد شیخ کلینی است.

اثبات اثر: کتاب‌هایی که وی تألیف کرده است، عبارتند از: مقتل الحسین٧، النّوادر. (نجاشی، رجال، ص ٢٥-٢٦)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

طرق فهارس به اثر: نجاشی معتقد است پسر محمدبن یحیی یعنی احمد، کتابهای پدر را نقل کرده است. این در حالی است که خویی، کلینی و ابن ولید و پدر ابن قولویه را از کسانی برمی‌شمارد که از شاگردان محمد بن یحیی بوده و از وی بیش از دیگران نقل روایت می‌کنند. (نجاشی، رجال، ص۲۵؛ خویی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۹، ص۱۰)

طرق ابن قولویه به روایت: نام محمد بن یحیی عطار در سند ۷۱ روایت در کامل الزیارات آمده است. عمدهٔ طرق ابن قولویه به روایات عطار از طریق مشایخش بدین‌گونه است: محمد بن یعقوب کلینی با ١٤روایت، پدرش با ٤١روایت، برادرش علی با ۹ روایت، علی بن حسین ابن بابویه با ۱۱روایت، محمد بن حسن بن ولید با ۵ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: از حجم گسترده نقل‌ها و همخوانی طرق فهارس با طرق ابن قولویه می‌توان یقین کرد ابن قولویه از طریق دست کم دو تن از مشایخ خود یعنی پدرش و برادرش به نسخه‌ای از کتاب محمد بن یحیی دسترسی داشته است. از طرف دیگر این اثر از منابع کتاب سه تن از اساتید وی یعنی محمد بن یعقوب کلینی، ابن ولید و ابن بابویه نیز بوده است.

۳-۳. النوادر (احمد بن ادریس)

مؤلف: احمد بن ادریس اشعری قمی. در اسناد روایات، از وی با نام های ابوعلی اشعری و احمد ابن ادریس قمی یاد می‌شود. (معجم رجال الحدیث، ج ۲، ص ٣٦)

اثبات اثر: نجاشی و طوسی کتاب النوادر را به عنوان یکی از آثار متعلق به احمد بن ادریس می‌دانند. (رجال، نجاشی، ص ۹۲؛ طوسی، فهرست، ص ٦٤)

طرق فهارس به اثر: کتاب او را احمد ابن محمد بن جعفر ابن سفیان نقل کرده است و بنابرقول نجاشی عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل این کتاب را از وی داشته‌اند. (رجال، نجاشی، ص۹۲).

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

طرق مهم ابن قولویه به روایات احمد بن ادریس که در سند ۲۹ روایت در کامل الزیارات آمده است، از دو طریق است: یکی از طریق جماعتی از مشایخ با ۱۲ روایت، دیگری از طریق پدرش با ۱۸ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء اثر: عده‌ای از اصحاب، اجازه نقل کتاب احمد را داشته‌اند و نام این افراد مشخص نیست. لذا می‌توانیم حدس بزنیم که به نظر می‌رسد ابن قولویه دست کم از طریق پدرش با نقل ۱۸ روایت به نسخه‌ای از نوادر احمد بن ادریس دسترسی داشته است و ما می‌توانیم این کتاب را از منابع مکتوب کامل الزیارات به حساب بیاوریم.

۳-٤. نوادر(علی بن حسین بن بابویه)

مؤلف: علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی که پدر شیخ صدوق است. (ابن بابویه، محمد، امالی، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ١٤٠٠ق/١٩٨٠م)

اثبات اثر: از آثار او در کتب فهارس، می‌توان النوادر را نام برد. (رجال النجاشی، ج ۲، ص ۸۹ و ۹۰؛ الفهرست، شیخ طوسی، ص ۹۳؛ معالم العلماء، ابن شهر آشوب، چاپ نجف، ص ٦٥)

طرق فهارس به اثر: افرادی از او روایت می‌کنند، چون: فرزندش ابوجعفر محمد (شیخ صدوق، متوفی ۳۸۱ ق) که بیشترین روایت را در کتاب‌هایش از پدرش دارد، فرزند دیگرش ابوعبدالله حسین (متوفی ۳۸۱ به بعد)، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی و.... (رجال طوسی، ص ٤٣٢؛ طبقات اعلام الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، اسماعیلیان، ج ۱، ص ۱۸۵؛ رجال نجاشی، ص ۹۰) نجاشی بیان می‌دارد که ابوالحسن عباس بن عمر محمد کلوزاتی از وی اجازه نقل کتابش را داشته‌اند.

طرق ابن قولویه به روایت: ابن قولویه در ۹۸ روایت کامل الزیارات، از علی بن بابویه نقل حدیث کرده است. علی ابن بابویه شیخ و استاد ابن قولویه بوده، لذا در تمامی روایات، ابن قولویه بدون واسطه از ابن بابویه نقل کرده است.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

تحلیل و اثبات ابتناء: اگر کتب نوادر را کتاب‌هایی همانند جوامع حدیثی در نظر بگیریم، به نظر می‌رسد ابن بابویه در کتاب النوادر خودش، بابی تحت عنوان «زیارات» داشته است. به احتمال زیاد، ابن قولویه شاگرد ابن بابویه بوده است و از وی نقل روایت می‌کرده است؛ پس احتمال دارد در جلسهٔ درس به روش سماع احادیث مربوط به زیارت، کتاب استاد خویش را دریافت کرده و در کتاب خویش نقل کرده باشد. با بررسی این روایات می‌توان به این نتیجه رسید که کتاب ابن بابویه، از منابع مکتوب ابن قولویه بوده باشد.

۴. ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار

گونه دیگر تألیفاتی که می‌توانسته منبع کامل الزیارات بوده باشند، کتب مزار هستند. کامل الزیارات، خود یکی از تألیفات شاخص همین گونه می‌باشد. کتاب مزاری که منبع غیرمستقیم کامل الزیارات بوده اثر زیر است:

- المزار تألیف عبدالله بن عبدالرحمن مسمعی (مسند الامام الجواد۷، ص ۳۰۹ ، نجاشی، رجال، ص ۲۱۷) که از مجموع ۳۸ روایت، عبدالله بن جعفر حمیری و پدرش با نقل ۳۰ روایت از یک طریق، ممکن است به نسخه‌ای از کتاب عبدالله اصم دسترسی داشته‌اند و این اثر از منابع کتاب ایشان به شمار برود؛ هر چند طریق حمیری با طریق دسترسی نجاشی به کتاب عبدالله، همسانی ندارد.

در ادامه ابتناء کامل الزیارات بر کتب مزار پیش از آن بررسی خواهد شد.

۴-۱. کتاب المزار (سعد بن عبدالله اشعری)

این اثر را می‌توان مهمترین منبع مکتوب ابن قولویه دانست. مهروش در مقاله‌ای به طور مبسوط، به ارتباط این دو اثر پرداخته و اثبات کرده کتاب سعد منبع اصلی کامل الزیارات بوده است، سپس به بازسازی کتاب سعد از متن کامل الزیارات و چند اثر دیگر پرداخته است. (ر.ک: مهروش، فرهنگ، تاریخ زیارت و مزارات شیعی به ضمیمه بازسازی

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

متن کامل المزار)

مؤلف: ابوالقاسم سعد بن عبدالله اشعری قمی، ملقب به شیخ الطائفه، که رجال شناسان از او با عنوان «محدث قلیل الحدیث» یاد کرده‌اند. (رجال نجاشی، ج۱، ص ۲۸۳، الاعلام، ج ۳ ص ۸۳، هدیة العارفین، ج ۵ ص ۳۸٤، حاوی الاقوال، ج ۱، ص ٤۰۹)

اثبات اثر: سعد بیش از ۳٦ عنوان کتاب در موضوعات مختلف (فقه، کلام، تفسیر، رجال و ...) نوشته که تعداد اندکی از این آثار در لابلای کتاب‌های روایی و حدیثی موجود است. از آن جمله می‌توان به کتاب المزار ایشان اشاره کرد. (منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال؛ ج ۵؛ ص۳٦٦؛ معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة؛ ج ۹؛ ص۷)

بر مبنای گزارشی از پژوهش مهروش ۲۳۵ روایت از سعد در کامل آمده است که سند ۱۲۲ روایت از طریق پدرش است و در ۸۳ روایت، پدر با دیگر مشایخ مجموعاً از سعد نقل کرده‌اند. (ر.ک: تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۹۱-۱۰٦)

از آنچه گذشت، روشن می‌شود ابن قولویه دست کم به سه نسخه از کتاب سعد دسترسی داشته است. نقل ۲۰۵ روایت از نسخه‌ای که پدرش داشته است، نقل ۵۲ روایت از کتاب علی بن حسین ابن بابویه که نشان می‌دهد نسخه‌ای از کتاب سعد را در اختیار داشته است و نقل ۲۳ روایت از نسخه ابن ولید که احتمالاً در باب الزیارات کتاب جامعش منعکس شده، مؤید این مطلب است.

با توجه به این که اسناد بیش از یک چهارم روایات کامل الزیارات به سعد می‌رسد، می‌توان به این نظریه جدی‌تر نگاه کرد که برخی معتقدند کتاب کامل الزیارات نسخهٔ تکامل یافتهٔ کتاب سعد است و گویا ابن قولویه بعد از مطالعه کتاب یا کتاب‌های سعد، به این نتیجه می‌رسد که بازنویسی کامل‌تری از آثار سعد را در زمینه زیارات به قلم تحریر درآورد. (همان، ص۹۰)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

۴-۲. کتاب المزار(محمد بن حسن صفار)

مؤلف: ابوجعفر محمد بن حسن بن فروخ صفار قمی (درگذشت ۲۹۰ق. مقارن با غیبت صغری). کتاب بصائرالدرجات که مجموعه‌ای حدیثی است، منسوب به اوست.

اثبات اثر: نجاشی به جز بصائر الدرجات عناوین دیگر، از جمله کتاب المزار را از تألیفات وی برشمرده است. (نجاشی، رجال، ص ۳۵۷)

طرق فهارس به اثر: نجاشی بیان می‌کند که از دو طریق محمد بن حسن بن ولید و محمد بن یحیی تمامی کتب صفار نقل شده است. همچنین راویانی که احادیث وی را روایت کرده‌اند، عبارتند از: احمد بن داود قمی، محمد بن جعفر المؤدب، محمد بن حسن بن احمد بن ولید، محمد بن یحیی العطار، احمد بن ادریس. (خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۵، ص ۲۵۸)

طریق ابن قولویه به روایت: در کامل الزیارات ۵۸ روایت وجود دارد که نام محمد بن حسن صفار در اسناد این روایات آمده است.

مهمترین راه دسترسی ابن قولویه به روایات صفار، از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید با ۵۰ روایت می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: ابن قولویه از طریق محمد بن حسن بن احمد بن ولید از اساتید خود که ناقل کتاب صفار بوده‌اند، به نسخه‌ای از کتاب صفار دسترسی داشته و از این طریق ٥٤ روایت را از اثر صفار نقل کرده است.

۴-۳. کتاب المزار (علی بن مهزیار)

مؤلف: علی بن مهزیار اهوازی دورقی. (فهرست، شیخ طوسی، ص ۸۸؛ زرکلی، ج ۵، ص ۱۷۸؛ مفاخر اسلام، ج ۱، ص ۱۲۰)

اثبات اثر: در کتب فهرست بیان شده که ایشان کتاب المزار داشته است. (رجال نجاشی، ص۲۵۳)

طرق فهارس به اثر: جماعتی کتاب های مهزیار را روایت کرده‌اند؛ از جمله: یکم. احمد ابن ادریس از احمد بن محمد از عباس بن معروف از مهزیار؛ دوم: سعد از حمیری از ابراهیم برادر مهزیار از برادرش؛ سوم: از طریق محمد بن حسن بن علی فرزند علی ابن مهزیار از جدش. نجاشی معتقد است که همه کتاب‌های وی را برادرش نیز نقل کرده است. (نجاشی، رجال، ص ۲۳۵؛ طوسی، فهرست، ص۲٦٦)

طرق اصلی ابن قولویه به روایات علی بن مهزیار (٤٤ روایت) در کامل الزیارات بدین‌گونه است: محمد بن حسن بن علی بن مهزیار از پدرش و او نیز پدرش با ۲۰ روایت، محمد بن احمد بن حسین عسکری از حسن بن علی بن مهزیار از پدرش با ١٦ روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: تمامی نقل‌های ابن قولویه از علی بن مهزیار با طرق فهارس به کتاب وی همسانی دارد. لذا می‌توان نتیجه گرفت که ابن قولویه از طریق نوهٔ علی بن مهزیار یعنی محمد بن حسن بن علی بن مهزیار، به نسخه‌ای از کتاب علی بن مهزیار دسترسی داشته و ١٦ روایت را به طور مستقل از این اثر نقل کرده است. ایشان همچنین از طریق محمد بن احمد بن حسین عسکری به نسخه دیگری از کتاب علی بن مهزیار که باز هم توسط پسرش حسن بن علی نقل شده، دسترسی داشته و ۱۲ روایت را نیز به طور مستقل از این اثر نقل کرده و ٤ روایت را به صورت مشترک از هر دو نسخه‌ای که در دست داشته نقل می‌کند. احتمال می‌رود این اختلاف نسخ مربوط به جلسات درسی مختلف استاد می‌شده است، چرا که شاگردان کتاب علی بن مهزیار را در جلسهٔ درس پسرش سماع می‌کرده‌اند و آن را می‌نوشتند. پس می‌شود نتیجه گرفت شاگردان مربوط به دو دورهٔ تدریس مختلف‌اند، لذا در نسخهٔ هر کدام روایاتی موجود است که در نسخهٔ دیگری نیستند. مشابه چنین برداشتی از اختلاف نسخ در مورد بازسازی کتاب سعد از روی کامل

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

الزیارات توسط مهروش انجام گرفته است که مبنای نتیجه‌گیری و برداشت نگارنده در این مورد می‌باشد. (ر.ک: مهروش، تاریخ زیارت و مزارات شیعی، ص ۱۰۳)

۴-۴. کتاب الزیارات (حسین بن سعید اهوازی)

مؤلف: حسین بن سعید اهوازی، فقیه و محدّث امامی نیمه اول قرن سوم که همراه با برادرش حسن، آثار فقهی و حدیثی مهمی تألیف کرد.

اثبات اثر: مشهور است که حسین بن سعید با برادرش حسن ۳۰ تا ۵۰ کتاب تألیف کرده است. (نجاشی، ص ۵۸؛ شوشتری، ج۳، ص ٤٥٩، الفهرست، ص ١٤٩ـ١٥٠) نجاشی در میان کتاب‌های حسین بن سعید کتاب الزیارات را برشمرده است.

طرق فهارس به اثر: از جمله شاگردان و راویان حدیث وی، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، احمد بن ادریس، احمد بن محمد بن خالد برقی و احمد بن محمد دینوری (متوفی ۲۸۲) بودند. (طوسی، فهرست، ص۲۲، ١٦٢، ١٩٥، ٤٨١؛ تفرشی، ج۲، ص۹۱ـ۹۲) حسین بن سعید پیش از مرگش کتاب‌های خود را به فرزند میزبان خود در قم، حسین بن حسن بن ابان داد. از این‌رو، ابن ابان همه کتاب‌های حسین بن سعید را روایت کرده است. (طوسی، فهرست، ص۱۵۰) طریق دومی که برای کتب حسین بن سعید در فهارس آمده است، از سعد و یا حمیری از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید می باشد. (فهرست، طوسی، ص۱۵۰؛ نجاشی، رجال، ص۵۸)

طرق ابن قولویه به روایت: از حسین بن سعید و برادرش ۳۹ روایت در کامل الزیارات موجود است که بیشترین طرق دسترسی ابن قولویه به آنها چنین می‌باشد: پدرش (گاهی به همراه جماعتی از مشایخ) از سعد بن عبدالله از احمد بن محمد بن عیسی از حسین بن سعید با۱۰ روایت و پدرش (و محمد بن حسن) از حسین بن حسن بن ابان از حسین بن سعید با ۱۱روایت.

تحلیل و اثبات ابتناء: در روایاتی که از حسین بن سعید اهوازی در کامل الزیارات

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب
[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

آمده، دو اسناد بیشترین سهم را دارا هستند: یکی اسناد اول با ۱۰ روایت که به سعد بن عبدالله اشعری می‌رسد و از طریق پدر ابن قولویه (گاهی همراه جمعی از مشایخ) به ابن قولویه رسیده است. در این سند سعد از احمد بن محمد بن عیسی به نسخه‌ای از کتاب حسین بن سعید دسترسی داشته است که این دسترسی با طرق فهارس کاملاً همخوانی دارد.

دیگری سند دوم که در آن پدر ابن قولویه (گاهی همراه ابن ولید) از طریق حسن بن حسین بن ابان ۱۱ روایت از حسین بن سعید نقل کرده است. به نظر می‌رسد این نقل‌ها بر اساس مکتوباتی از اثر حسین بن سعید اهوازی باشد که نزد حسن بن حسین ابان بوده است.

در واقع کتاب حسین بن سعید، از یک سوی منبع مکتوب مستقیم ابن قولویه به شمار می‌رود و از سوی دیگر، جزو منابع مکتوبِ دو منبع دیگر ابن قولویه، یعنی المزار سعد بن عبدالله اشعری و المزار علی بن مهزیار نیز، می‌باشد.

۴-۵. المزار (محمد بن اورمه)

مؤلف: اسم او محمد، نام پدرش اُورَمه و کنیه‌اش ابوجعفر است. (رجال شیخ طوسی، ص۵۱۲؛ فهرست شیخ طوسی، ص۱۴۳؛ نجاشی، ص۲۳۱؛ معجم رجال الحدیث، ج ۱۵، ص ۱۱۵ و منابع دیگر)

اثبات اثر: در کتب فهارس در میان آثار ابن اورمه، از کتاب المزار یاد شده است. (فهرست، طوسی، ص۴۰۷ و رجال نجاشی، ص ۳۲۹)

طرق فهارس به اثر: طوسی از طریق حسن بن حسین بن ابان و نجاشی از طریق احمد بن علی بن نعمان به کتاب‌های محمد بن اورمه دسترسی داشته‌اند. (همان)

طریق مهمتر ابن قولویه به هشت روایتی که از وی در کامل الزیارات نقل شده است، از پدرش از حسین بن حسن بن ابان است.

تحلیل و اثبات ابتناء: از هشت روایت، هفت روایت با سند واحد، از طریق پدر

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

ابن قولویه و حسین بن حسن بن ابان نقل شده است. وی طبق طریق طوسی، ناقل کتاب محمد بن اورمه است و این نشان می‌دهد که احتمال دارد ابن قولویه به مکتوبه‌ای از کتاب مزار محمد بن اورمه دسترسی داشته است.

۵. ابتناء کامل الزیارات بر کتب پراکنده

دسته دیگری که می‌توانسته از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده باشد، برخی از کتاب‌هایی می‌باشند که در هیچ یک از دسته‌بندی‌های ذکر شده جای نمی‌گیرند، اما مورد استفادهٔ ابن قولویه قرار گرفته‌اند. تنها دو اثر به این صورت کشف شد که به شرح ذیل می‌باشند:

۵-۱. مقتل الحسین (محمد بن یحیی العطار)

محمد بن یحیی علاوه بر کتاب النوادر، کتاب دیگری با عنوان مقتل الحسین دارد. نجاشی ناقل کتاب یحیی را پسرش احمد می‌داند. (نجاشی، رجال، ص۲۵) کتاب-های مقاتل، رویکرد نقل تاریخی دارند و گاهی در نقل تاریخ، از روایات نیز مدد گرفته‌اند. نمونهٔ موجود چنین تألیفاتی را می‌توان در الارشاد شیخ مفید مشاهده کرد، در حالی‌که کتب مزار تنها رویکرد نقل روایی و بیان آداب و ثواب زیارت ائمه طاهرین و مطالب مشابه آن دارند. با دقت در موضوع روایات نقل شده از العطار در کامل الزیارات که تعداد زیادی ازآنها در باب قتل امام حسین۷ است، و با توجه به این مسئله که اکثر مشایخ ابن قولویه شاگردان بی‌واسطه محمد بن یحیی بوده‌اند، می‌توان حدس زد برخی از مشایخ ابن قولویه بدون وساطت پسر، مستقیماً به این اثر وی نیز دسترسی داشته‌اند و برخی از نقلهایشان از این کتاب می‌باشد.

۵-۲. اثری از عبدالله بن جعفر حمیری

عبداللّه بن جعفر حِمیری، عالم و محدث شیعی سده سوم و چهارم هجری، صاحب اثر مشهور قُربُ الاِسناد است. (نجاشی، ص۲۱۹)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

اثبات اثر: نجاشی درباره کتابهای جناب عبدالله بن جعفر می‌گوید: وی دارای تألیفات فراوانی است، و برخی از شناخته شده‌های آن را چنین معرفی می‌کند: کتاب الإمامة، کتاب الدلائل، کتاب العظمة و التوحید، کتاب الغیبة و الحیرة، کتاب فضل العرب و... . (همان)

از عبارات نجاشی چنین بر می‌آید که قطعاً جناب حمیری کتابهایی غیر از آن چه نام برده شده، داشته است.

با بررسی روایاتِ آنچه امروز به نام قرب الاسناد به چاپ رسیده است، این نتیجه به دست می‌آید که با کامل الزیارات و روایات حمیری در آن، در هیچ روایتی اشتراک ندارند. به عبارت دقیق‌تر، کتابی که منبع ابن قولویه در تألیف کامل الزیارات بوده، یکی دیگر از آثار عبدالله بن جعفر حمیری بوده است. به لحاظ مضمون نیز موضوعات روایات قرب الاسناد بیشتر فقهی و کلامی است و در موضوع زیارت بابی در آن وجود ندارد.

بنابراین احتمال می‌رود جناب حمیریِ پدر، یا کتابی در موضوع مزار داشته و یا کتاب جامعی داشته که بابی با عنوان زیارت داشته است.

طرق فهارس به اثر: نجاشی و طوسی، محمد بن حسن بن ولید و احمد بن محمد یحیی و پسرش محمد بن عبدالله را راوی آثار وی می‌دانند. (طوسی، فهرست، ص ۲۹٤؛ نجاشی، رجال، ص ۲۲۰)

مهمترین طرق ابن قولویه به روایاتی که در کامل الزیارات در اسناد آنها جناب عبدالله بن جعفر حمیری وجود دارد، از طریق پدرش از عبدالله بن جعفر حمیری با ۱۱ روایت، محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش با ۵۲ روایت و ۱۰ روایت نیز به صورت مشترک می‌باشد.

تحلیل و اثبات ابتناء: با وجود نقل ۲۱ روایت از طریق پدر ابن قولویه و ٦۲

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

روایت از طریق محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری از پدرش که ناقل کتاب وی نیز می‌باشد، به این نتیجه می‌رسیم که ابن قولویه قطعا به نسخه‌ای از یکی از آثار حمیری در موضوع زیارت دسترسی داشته است و از آن به عنوان منبع استفاده کرده است؛ ولی چون نمی‌دانیم این اثر کدام کتاب عبدالله جعفر حمیری است، آن را در کتب پراکنده آورده‌ایم.

۶. کتب جامع‌روایی

۶-۱. کافی

مؤلف: محمد بن یعقوب کلینی معروف به ثقةالاسلام کلینی (درگذشت ۳۲۹ق) از محدثان بزرگ شیعه و مؤلف کتاب کافی که از معتبرترین مجموعه های روایی شیعه و از کتب اربعه به حساب می‌آید. (قمی، سفینة البحار، ج۲، ص ٤٩٥)

اثبات اثر: مهمترین اثر کلینی کتاب کافی است. این کتاب از برجسته‌ترین منابع حدیثی شیعه و مهمترین منبع در میان کتب اربعه است. محمد بن یعقوب کلینی افزون بر «کافی» دارای آثار دیگری نیز بوده است. برخی از این کتب عبارتند از: الرد علی القرامطه، الزیّ و التجمل، الدواجن و الرواجن، الوسائل، فضل القرآن و.... (نجاشی، رجال نجاشی، ١٤١٦ق، ص٣٧٧؛ طوسی، رجال طوسی، ١٤١٥ق، ص٤٢٩؛ ابن شهراشوب، معالم العلماء، ص ١٣٤)

طرق فهارس و ابن قولویه به اثر: به دلیل این که اثر، موجود می‌باشد و ابن قولویه نیز شاگرد بلاواسطه کلینی بوده است، به نظر می‌آید بررسی این طرق، امری غیرضروری باشد.

از میان منابع مکتوب کامل الزیارات و آثار اساتید ابن قولویه، تنها کتاب موجود، کافی محمد بن یعقوب کلینی می‌باشد. در جلد چهارم کافی ذیل کتاب حج، بابی تحت عنوان باب الزیارات موجود است که به نظر می‌رسد یکی از منابع مزارات بعد از کلینی بوده باشد. وجود چنین بابی در کافی این برداشت را تأیید می‌کند که

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب
[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

بیان داشتیم در قرن سوم و چهارم در کتاب‌های جامع و کتب نوادر، بابی تحت عنوان باب الزیارات یا مزارات یا چیزی شبیه به آن وجود داشته است.

تحلیل و اثبات ابتناء: از کلینی ۳۳ روایت در کامل الزیارات آمده است که به جز شش روایت، هر ۲۷ روایت دیگر در ابواب الزیارات با همین اسناد آمده‌اند.[۱] تنها شش روایت از کلینی در کامل الزیارات هست که در کافی نیامده بودند.[۲]

باب‌بندی کلینی در مورد این روایات با تبویب ابن قولویه متفاوت است؛ ولی

۱. کامل الزیارات، ب ۲، ح ۸ و ۹، ص ۱۳؛ کافی، ج ٤، ص ٥٤٨؛ ب ۱، ح ۳، ص ۱۱؛ کافی، ج ٤، ص ٥٤٨؛ ب ۳، ح ۶، ص ۱۸؛ کافی، ج ٤، ص ٥٧٩؛ ب ۶، ح ۱، ص ۲۴؛ کافی، ج ٤، ص ٥٥٢؛ ب ۹، ح ۴، ص ۳۴؛ کافی، ج ٤، ص ٥٦٠؛ ب ۱۰، ح ۱، ص ۳۸؛ کافی، ج ٤، ص ٥٧١؛ ب ۱۱، ح ۳، ص ۴۵؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٠؛ ب ۴۰، ح ۳، ص ۱۱۷؛ کافی، ج ٤، ص ٥٦٩؛ ب ۴۳، ح ۲، ص ۱۲۱؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٢ و ٥٨٣؛ ب ۵۴، ح ۱۳، ص ۱۴۰؛ کافی، ج ٤، ص ٥٦٧؛ ب ۶۰، ح ۳، ص ۱۵۰؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٢، در کافی بعد از ابن مسکان در اسناد روایت نام غسان بصری آمده ولی در کامل الزیارات ابن مسکان مستقیم از امام صادق ۷ نقل روایت کرده است؛ ب ۶۶، ح ۱ و ۲، ص ۱۶۱؛ کافی، ج ٤، ص ٥٧٩؛ ب ۶۷، ح ۱، ص ۱۶۴؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٠؛ ب ۷۲، ح ۱، ص ۱۷۹؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨١؛ ب ۷۴، ح ۶، ص ۱۸۴؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨١ در آخر روایت در کافی عبارت «فی سبیل الله» اضافه‌تر آمده است؛ ب ۸۲، ح ۱، ص ۲۴۸؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٩؛ ب ۸۲، ح ۸، ص ۲۵۰؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨١ روایت در کافی ادامه دارد و طولانی‌تر است؛ ب ۹۳، ح ۷، ص ۲۸۱؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٧؛ ب ۹۷، ح ۱، ص ۲۹۸؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٦؛ ب ۹۹، ح ۶، ص ۲۹۹؛ کافی، ج ٤، باب النوادر ص ٥٨٨؛ ب ۹۹، ح ۱۱، ص ۳۰۰؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٣؛ ب ۱۰۱، ح ۶، ص ۳۰۵؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٣؛ ب ۱۰۱، ح ۱۱، ص ۳۰۶؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٣ و ٥٨٤؛ ب ۱۰۱، ح ۱۳، ص ۳۰۷؛ کافی، ج ٤، ص ٥٨٥؛ ب ۱۰۸، ح ۳، ص ۳۲۹؛ کافی، ج ٤، ص ٥٦٧.

۲. کامل الزیارات، ب ۱، ح ۴، ص ۱۱؛ ب ۱۰، ح ۲، ص ۳۸؛ ب ۳۴، ح ۱، ص ۱۰۶؛ ب ۶۳، ح ۱۶، ص ۱۵۴؛ ب ۹۵، ح ۱، ص ۲۸۵؛ ب ۱۰۵، ح ۳، ص ۳۱۹.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

قدر مسلم این است که کتاب «کافی» کلینی از منابع مکتوب کامل الزیارات بوده است.

۶-۲. الجامع

مؤلف: محمدبن حسن بن احمد معروف به اِبْن وَلید قُمی (۲۷۰ق ـ۳٤۳ق) محدث و فقیه امامی است. (نجاشی، رجال، ص۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص۱٥٦؛ طوسی، الرجال، ص ٤۹٥؛ ابن داوود، الرجال، ص۳۸۳-۳۸٤)

اثبات اثر: ابن ولید سه تالیف داشته که هیچ کدام موجود نیست:

*الجامع (ابن ندیم، الفهرست، ص۲۷۹؛ نجاشی، رجال، ص۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص ۱٥٦): ابن بابویه در مقدمه فقیه (ابن بابویه، فقیه، ج۱، ص٤) ضمن بر شمردن الجامع در شمار منابع کتاب خود، آن را از منابع اصلی حدیث نزد محدثان معرفی می‌کند. اگرچه در آثار ابن بابویه نام این کتاب به صراحت، جز در موارد معدودی (ابن بابویه، التوحید، ص ۲۲٦) نیامده، ولی بسیاری از روایات وی می‌تواند از این کتاب گرفته شده باشد. نسخه‌های الجامع تا قرن هفتم قمری و شاید مدت‌ها پس از آن نیز وجود داشته است. (ابن طاووس، الاقبال، ص۱۱؛ ابن طاووس، فرج المهموم، ص ۱۳۹؛ آقابزرگ تهرانی، ج ٥، ص ۲۹)

* تفسیر القرآن (ابن ندیم، الفهرست، ص۲۷۹؛ نجاشی، ص۳۸۳؛ طوسی، الفهرست، ص۱٥٦)

* الفهرست که مورد استفادهٔ نجاشی در رجال و طوسی در الفهرست (طوسی، الفهرست، ص۳۳) قرار گرفته است.

طرق فهارس به اثر: ابن قولویه شاگرد بلاواسطه ابن ولید بوده است؛ لذا دانستن طرق فهارس به اثر در اینجا راهگشایی ندارد چرا که قطعاً ابن قولویه به کتاب استاد خویش دسترسی داشته است.

طرق ابن قولویه به روایات: از ابن ولید ۱۱٥ روایت در کامل الزیارات نقل شده است. هر چند کتاب‌های وی موجود نیست، ولی با توجه به این که ایشان هم

ابتناء کامل الزیارات بر منابع مکتوب
[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

دورهٔ کلینی و استاد صدوق هستند، و با توجه به تبویب کتب این افراد، می‌توان حدس زد که کتاب الجامع ابن ولید نیز مانند کافی، بابی با عنوان باب الزیارات یا چیزی مشابه آن داشته است. خود ابن قولویه در چند جا از کتابش اذعان می‌کند که ابن ولید از روی کتاب الجامع برایش روایت کرده است. شاید دلیل این که در این دو روایت اعتراف کرده که این‌ها را از روی کتاب استاد نقل می‌کند، این باشد که اسناد این دو روایت دارای ارسال است[1].

تحلیل و اثبات ابتناء: با توجه به جامعیت روایات نقل شده از ابن ولید در تمام موضوعات، اعم از زیارت پیامبر و دیگر ائمه و مشاهد مشرفه، و اعتراف ابن قولویه به نقل استادش از روی کتاب الجامع، این احتمال قوی‌تر می‌شود که کتاب الجامع وی بابی با عنوان باب الزیارت داشته است که ابن قولویه بخش بزرگی از آن را در کتاب خود نقل کرده است.

نتیجه‌گیری

گونه‌های کتب روایی که قبل از کامل الزیارات با آن مواجه هستیم و برخی از آن‌ها از منابع کامل الزیارات بوده‌اند، بدین شرح می باشند:

الف. اصول و مصنفات، ب. کتب نوادر، ج. جوامع حدیثی، د. کتب مزار و کتب پراکنده.

از میان صاحبان اصول و مصنفاتی که نام ایشان به دفعات در اسناد کامل الزیارات آمده، هیچ یک از آثارشان منابع مستقیم کامل الزیارات نبوده است.

---

۱. کامل الزیارات: حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِیدِ رَحِمَهُ اللَّهُ فِیمَا ذَکَرَ مِنْ کِتَابِهِ الَّذِی سَمَّاهُ کِتَابَ الْجَامِعِ رَوَی عَنْ أَبِی الْحَسَنِ (ب ۱۱، ح ۲، ص ٤١) و حَدَّثَنِی مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ الْوَلِیدِ فِی کِتَابِ الْجَامِعِ یَرْوِی عَنْ أَبِی الْحَسَنِ۷ قَالَ... (ب ۱۲، ح ۱، ص ٤٦)

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

با توجه به این که حجم اصول و مصنفات و برخی کتب متقدم بسیار کم بوده و در حد جزوه شاگرد از استاد بوده است، اگر از یک مؤلف صاحب اثر که نام وی در کتب فهارس و رجال آمده است، پنج حدیث یا بیش از آن با اسناد یکسان نقل شده باشد، به نظر می‌رسد که ابن قولویه به مکتوبه‌ای یا نسخه‌ای از اثر وی دسترسی داشته است؛ البته در نهایت به این نتیجه رسیدیم که این دسته از کتب کم حجم، به جز چند مورد، غالباً ازمنابع کتابهای اساتید ابن قولویه یعنی یک نسل قبلتر بوده است.

به طور کلی می‌شود گفت از مجموع ۸۴۳ روایت کامل الزیارات حدود ۷۶۹ روایت از منابع مکتوب ابن قولویه نقل شده است که حدود ۱۲ عنوان کتاب از دسته آثار کتب نوادر، کتب مزار، کتاب‌های پراکنده و کتب جامع است. به عبارت بهتر، تنها یک هشتم اثر، یعنی تنها حدود ۱۰۰ روایت با نقل شفاهی در این کتاب آمده است. بنابراین بخش عمدهٔ کتاب کامل الزیارات، مبتنی بر آثار مکتوب ما قبل خود است.

کتابنامه

ابن بابویه، محمد بن علی، *التوحید*، به کوشش هاشم حسینی طهرانی، تهران، ۱۳۸۷ه.ق.

ابن بابویه، محمد بن علی، *امالی*، به کوشش حسین اعلمی، بیروت، ۱۴۰۰ق/۱۹۸۰م.

ابن بابویه، محمد بن علی، *من لا یحضره الفقیه*، به کوشش علی‌اکبر غفاری، تهران، ۱۳۹۰ه.ق.

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، *لسان المیزان*، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۷ ه.ق.

ابن داود حلی، حسن بن علی، *رجال ابن داود*، نجف، المطبعه الحیدریه، ۱۳۹۲ه.ق.

ابن شهر آشوب، محمد علی، *معالم العلماء*، قم، بی‌نا، بی‌تا.

ابن طاووس، علی بن موسی، *الاقبال*، تهران، ۱۳۲۰ه.ق.

همو، *فرج المهموم*، نجف، ۱۳۶۸ه.ق.

ابن الغضائری، *الرجال*، تحقیق: سید محمد رضا حسینی جلالی، قم: دارالحدیث، اول، ۱۴۲۳ه. ق.

ابن قولویه قمی، شیخ ابوالقاسم جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، تحقیق: جواد قیومی، قم: نشر الفقاهه،

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

سوم، ١٤٢٤ه.ق.
ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحاق، *الفهرست*، تحقیق رضا تجدد، تهران، ١٣٥٠ه.ش.
استرآبادی، محمد بن علی، *منهج المقال فی تحقیق احوال الرجال*؛ مؤسسه آل البیت، قم، ١٤٢٢ ه.ق.
اعظمی، محمد مصطفی، *دراسات فی الحدیث النبوی*، بی‌تا.
آقا بزرگ طهرانی، محمد محسن، *طبقات اعلام الشیعه*، چاپ اسماعیلیان، ١٤٠٣ه.ق.
بخاری، محمد ابن اسماعیل، *صحیح*، دار ابن الکثیر، دمشق، بی‌تا.
برقی، احمد بن علی، *الرجال*، نشر دانشگاه تهران، بی‌تا.
بغدادی، اسماعیل، *هدیة العارفین*، مصحح سید محمدمهدی خرسان، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی‌تا.
پاکتچی، احمد، *تاریخ حدیث*، تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق٧، چاپ سوم، ١٣٩٠ه.ش.
تستری، شیخ محمد تقی، *قاموس الرجال*، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ١٤١٩ه.ق.
تفرشی، محمد بن حسین، *نقد الرجال*، قم، آل البیت، ١٤١٨ه.ق.
جزائری، عبدالنبی بن سعدالدین، *حاوی الاقوال فی معرفه الرجال*، ناشر ریاض الناصری، قم، ١٤١٨ ه.ق.
حلی، حسن بن یوسف، *خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال*، تحقیق جواد قیومی، بی‌جا، نشر الفقاهه، ١٤١٧ه.ق.
خویی، سید ابوالقاسم، *معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة*، بی‌نا، چاپ پنجم، ١٤٠٣ه.ق.
دوانی، علی، *مفاخر اسلام*، مرکز اسناد اسلامی، تهران، ١٣٨٨ ه.ش.
زراری، احمد بن علی، *رساله ابی غالب الزراری*، تحقیق محمدرضا حسینی جلالی، مرکز البحوث و التحقیقات الاسلامیه، قم، بی‌تا.
زرگلی، خیرالدین، *الاعلام*، دارالعلم للملایین، بیروت، ١٩٨٩ م.
طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، *اختیار معرفة الرجال* (رجال کشی)، تحقیق: جواد قیومی، مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ١٤٢٦ه.ق.
همو، *امالی* ، قم، ١٤١٤ه.ق.
همو، *رجال الطوسی*، قم: منشورات الرضی، بی‌تا.
همو، *تهذیب*، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، بی‌تا.
همو، *الفهرست*، تحقیق: نشر الفقاهه، اول، ١٤١٧ه.ق.
عطاردی، عزیزاله، *مسند الامام الجواد٧*، شئون الفکریه و الثقافیه، بغداد، ١٤٣٣ ه.ق.
قمی، عباس، *سفینة البحار*، انتشارات اسوه، قم، بی‌تا.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]

کلینی، محمد ابن یعقوب، *الکافی*، انتشارات اسلامیه، تهران، ۱۳٦۲ه.ش، چاپ دوم.
مجلسی، محمد تقی، *بحار الانوار*، انتشارات الاسلامیه، تهران، ۱۳٦۲ ه.ش، بی‌تا.
مدرسی طباطبائی، سید حسین، *میراث مکتوب شیعه از سه قرن نخستین*، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، چ دوم، تهران: اعتماد، زمستان ،۱۳۸٦ ه.ش.
مفید، محمد بن محمد بن نعمان، *امالی*، کنگره شیخ مفید، قم، ۱٤۱۳ ه.ق.
مهروش، فرهنگ، «روشی برای بازسازی کتاب المزار محمد ابن عبدالله اشعری»، *پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی*، سال٤٥، بهار و تابستان ۱۳۹۱.
نجاشی، احمد بن علی، *رجال النجاشی*، ۱جلد، جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم، مؤسسة النشر الإسلامی – ایران – قم، چاپ: ٦، ۱۳٦٥ ه.ش، بی‌تا.

[Downloaded from mail.safinahmagazine.ir on 2026-11-20]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1399.17.68.6.7]